

Rüfət Məzahir oğlu Baxşəliyev

UOT:336.71:336.77; JEL: E60; E69; F47; F65; G30

Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili və gücləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili və gücləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir. Bu məqsədlə, bank-kredit müəssisələrinin formalaşması və inkişaf etməsi problemlərinin mahiyyəti açıqlanmış, onların inkişafını ləngidən amillər araşdırılmışdır. İqtisadi inkişaf proseslərində bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi məsələləri baxılmışdır. Bank-kredit müəssisələrinin idarəetmə mexanizmləri və onların tətbiq olunan fəaliyyət alətləri təhlil olunmuşdur. Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətində risklərin müəyyənləşdirilməsi və onların azaldılması problemlərinə baxılmışdır. Qlobal təhdidlər şəraitində bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili, bunlarla bağlı məsələlərin gücləndirilməsi istiqamətində təkliflər və tövsiyələr hazırlanmışdır. Tədqiqatın metodologiyası – tədqiq olunan məsələlər üzrə təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından formalaşmışdır. Bununla yanaşı, baxılan problemlər üzrə müxtəlif alim və tədqiqatçıların elmi əsərlərindəki metodoloji yanaşmalara diqqət yönəlmişdir. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - əldə olunmuş nəticələrdən bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi mexanizmlərinin işlənməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri – global risklərdən yanaşmaqla, bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir dövrün çağırışlarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi və yeni praktiki alətlərin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – tədqiqatın gedişində qoyulan problemlər üzrə araşdırılan materiallar üstünlük təşkil etmiş və orijinallığı ilə fərqlənmişdir. Başlıca elmi yenilik uisə global təhlükələrdən çıxış etməklə, bank-kredit müəssisələrinin mövcud fəaliyyət mexanizmlərinin hazırkı dövrün çağırışlarına uyğu olaraq təkmilləşdirilməsi və adekvat fəaliyyət mexanizmlərinin işlənməsinin vacibliyinin əsaslandırılmasından ibarətdir. Bundan başqa, bank-kredit müəssisələrinin sosial-iqtisadi proseslərində rolunun səmərəliliyinin artırılması üzrə müəllif yanaşmaları ümumiləşdirilmiş və əsaslandırılmışdır.

Açar sözləri: bank-kredit təşkilatları, bankların formalaşması prosesləri, kredit-təşkilatlarının funksiyaları, bank-kredit müəssisələri, bank-kredit müəssisələrinin inkişaf problemləri, bankların iqtisadiyyatda rolu, bank-kredit müəssisələrinin səmərəlilik problemləri.

Giriş

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən neqativ halların səbəbləri, onların mahiyyəti və nəticələrinin təhlili, o cümlədən COVID-19 pandemiyasının mənfi nəticələri bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkilinə və gücləndirilməsinə nəzəri-metodoloji yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini zərurətə çevirir. İndiki vaxtda məsələnin fərdi, çox vaxt nəzəri aspektləri ilə bağlı əsasən ümumi fikirlər mövcuddur. Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin mahiyyətinin və onun ölçülməsi sisteminin şərhinə ümumi qəbul edilmiş vahid yanaşma mövcud deyil. Odur ki, bu məsələ təkcə metodoloji aspekt müstəvisinə deyil, həm də praktiki tətbiq səviyyəsində həll edilməlidir. Bu

baxımdan bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili və gücləndirilməsi üçün nəzəri-metodoloji əsasların, qiymətləndirmə metodologiyasının, habelə praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması vəzifəsi aktuallaşır. Bank-kredit müəssisələri müasir iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir, onların fəaliyyəti təkrar istehsal ehtiyacları ilə sıx bağlıdır. Onlar iqtisadi həyatın mərkəzində durur, istehsalçıların maraqlarına xidmət edir, sənaye və ticarəti, kənd təsərrüfatını və əhalini pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqələndirir. Bütün dünyada bank-kredit müəssisələri kifayət qədər gücə və təsirə malikdirlər; müəssisə və firmalardan, kommersantlardan və fermerlərdən, dövlətdən və ayrı-ayrı şəxslərdən onlara gələn nəhəng pul kapitalının istifadəsində qərarlar verirlər. Bank-kredit müəssisələrinin həm biznes, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün zəruriliyi və əhəmiyyəti göz qabağındadır. Dövlətin iqtisadi sistemində mahiyyətə bərabər əks olan, lakin fəaliyyət prosesində bir-birini tamamlayan iki segment fərqləndirilir: real sektor və maliyyə sektoru. Bu sektorların qarşılıqlı əlaqəsi hər iki iştirakçının məqsəd və qarşılıqlı maraqlarının vəhdəti ilə müəyyən edilir. Bu məqsəd və qarşılıqlı maraqların ən əhəmiyyətli bazar payının, mənfəətin və qabiliyyətinin artırılmasıdır. Ölkədə davamlı iqtisadi artıma nail olunması və milli iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni inkişaf səviyyəyə çatdırılması bank kapitalını real sektora cəlb etmədən mümkün deyil. Real sektor ilə bank kapitalı arasında əlaqə iqtisadi artımın əsas amillərindən biridir [1, s.72].

Müasir dövrdə bank-kredit müəssisələrinin səmərəliliyinin artırılmasına yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri

İqtisadiyyatın real sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün bazarda öz iştirak payını, habelə məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün bank-kredit müəssisələri tərəfindən təmin edilə bilən əlavə vəsait tələb olunur. Real sektor istənilən dövlətin iqtisadiyyatının əsas elementidir. Ölkədə elmi-texniki tərəqqinin vəziyyəti onun işinin səmərəliliyindən və artım tempələrindən asılıdır və rəqabət nəticəsində müəssisələr tərəfindən istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti də yüksəlir ki, bu da həm daxili, həm də dünya bazarları üçün müsbət amildir. Təbii ki, iqtisadiyyatın real sektorunun uğurlu inkişafı üçün müəssisələrə pul lazımdır. Çox vaxt bunun üçün maliyyə mənbələri kimi bank-kredit müəssisələri çıxış edir. Bu münasibətlər bank kredit müəssisələri ilə digər müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqə sistemini təşkil edir. Burada bank-kredit müəssisələri real sektoru maliyyə cəhətdən dəstəkləmək üçün öz bank-kredit xidmətlərinin geniş spektrini təqdim edirlər. Ümumiyyətlə, bank-kredit müəssisələri bir çox milli layihələrin maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi çıxış edir. Bu gün milli layihələr milli inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün mühüm bir vasitədir. Onlar tarixi müəyyənlik xüsusiyyətinə malikdir və inkişafın müəyyən mərhələsində dövlət prioritetlərinə uyğundur. Proqram-məqsədli idarəetmənin digər formaları ilə müqayisədə milli layihələrin fərqləndirici xüsusiyyəti vəsaitlərin mücərrəd istiqamətlərə və tədbirlərə deyil, dəqiq müəyyən edilmiş perspektivli nəticələrə yönəldilməsidir. Başqa sözlə, hər zaman son məqsədlər var. Yəni, həm bütövlükdə ölkə, istənilən sənaye və hər bir vətəndaş üçün əhəmiyyətli olan ara məqsədlər də var. Milli layihələrin miqyası da onların həyata keçirilməsi üçün irimiqyaslı resurslar tələb edir ki, bu da təkcə büdcə deyil, həm də büdcədən kənar maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsini zəruri edir. Məhz belə mənbələr rolunda bank-kredit müəssisələri çıxış edir [2, s.252]. Bütün bunlar bank-kredit müəssisələrinin milli iqtisadiyyatda rolundan xəbər verir. Ona görə də bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar daim aktual olmuşdur. Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün onların inkişafının sabitliyi və davamlılığı təmin olunmalıdır. Bank-kredit sektorunun sabitliyi həm makro, həm də mikro səviyyədə idarə olunur.

Mikro səviyyədə onun məqsədi bank sisteminin ayrı-ayrı subyektlərinin və onun infrastrukturunun davamlılığını və uzunmüddətli tarazlı inkişafını təmin etməkdir, makro

səviyyədə isə pul-kredit siyasəti kimi tədbirlər sistemi həyata keçirilir bu, bu da tək-cə bank-kredit müəssisələrinin deyil, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına təkan verir [3, s.20]. Qeyd edilən cəhətləri nəzərə alaraq bank-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin tədqiqinə ehtiyac vardır. Bank-kredit müəssisələrinin yerinə yetirdiyi funksiyaların siyahısı o qədər böyükdür ki, hətta həyata keçirilən əməliyyatların siyahısı belə onların çoxşaxəli fəaliyyəti və iqtisadiyyatın inkişafındakı əhəmiyyətini haqqında təsəvvür yaradır.

Müasir cəmiyyətdə bank-kredit müəssisələrinin əsas funksiyası dövlət, sahibkarlıq subyektləri və əhali arasında vasitəçilik etməkdir. Bank-kredit müəssisələrinin funksional imkanlarına aşağıdakılar daxildir: maliyyə vəsaitlərinin toplanması və bölüşdürülməsi, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərə dəstək, ödənişlərin və köçürmələrin həyata keçirilməsi, investisiya layihələri, valyuta mübadiləsi, əhali arasında vəsaitlərin dövriyyəsinə nəzarət. İndiki vəziyyətdə olan bank-kredit müəssisələrinin əksəriyyəti, ilk növbədə, gəlir əldə etməyi hədəfləyən kommersiya təşkilatlarıdır. Lakin dövlət pul kütləsinin sərbəst, nəzarətsiz dövriyyəsinə icazə verə bilməz. Buna görə də mühüm və zəruri vəzifə pul vasitəçiliyi ilə məşğul olan bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsidir. Bank-kredit müəssisələrinin (pul vasitəçilərinin) fəaliyyəti müasir cəmiyyətdə bazar iqtisadiyyatının mühüm və zəruri elementidir. Onun fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq pulun əsas əmtəə kimi qəbul edilməsidir. Ancaq belə bir yanaşma səhvdir. Əksər bank-kredit əməliyyatlarında pul əslində əmtəənin özü deyil, onu müşayiət edən hissəsidir. Yəni, bank-kredit müəssisələri istənilən xidməti göstərir və ödəniş kimi pul alır. Çox vaxt bank-kredit müəssisələri müştərilərə bir növ xidmət göstərir.

Bir çox insanlar bir-biri ilə sıx əlaqəli olan “xidmət” və “əməliyyat” anlayışlarını qarışdırırlar. Bank-kredit əməliyyatı daha çox bank-kredit müəssisələrinin işçilərinin xidmət göstərməyə yönəlmiş hərəkətidir. İqtisadi obyekt kimi bank-kredit müəssisələrinin digər nəzərə çarpan xüsusiyyəti şəxsin və ya təşkilatın ehtiyaclarının deyil, onlardan yarana maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi olacaqdır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni ehtiyacın yaranması tək-cə onun ödənilməsinə deyil, həm də insanın öz imkanlarını genişləndirmək, gəlirini artırmaq və ilkin tələbatı ödəməkdir. Beləliklə, bank-kredit müəssisələrinin əsas fəaliyyəti üç böyük kateqoriyaya bölünür:

- ⇒ Müştərilərə kreditlərin verilməsi üzrə xidmətlər (bu, klassik kreditləşmə, lizinq fəaliyyəti və müxtəlif növ zəmanətlər ola bilər);
- ⇒ İnvestisiya ilə bağlı xidmətlər (depozitlər, hesablar, vasitəçilik xidmətləri, valyutalarla əməliyyatlar);
- ⇒ Maliyyə dövriyyəsi ilə bağlı digər bank-kredit xidmətləri. Bu təsnifata görə, bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyəti bazarı bir neçə bazara bölünür: sığorta xidmətləri bazarı, kredit bazarı, investisiya bazarı, nağd hesablaşma bazarı və s. Bank-kredit müəssisələrinin eyni fəaliyyəti şərti olaraq əməliyyatların növünə görə bölünə bilər: passiv və aktiv. Passiv əməliyyatlar müştərilərin özlərinin yatırımları vəsaitlərlə işləməyi əhatə edir. Məsələn, fiziki şəxslərin depozitləri ilə investisiya əməliyyatları. Aktiv əməliyyatlar verilən kreditlərdən gəlirlərin alınması, səhm əməliyyatları, valyutanın yenidən satışı, daşınmaz əmlak əməliyyatlarıdır [4, s.39]. İstənilən halda bank-kredit müəssisələri kommersiya təşkilatı kimi mümkün olan minimum xərcləri nəzərə alaraq mənfəət əldə etməyi qarşısına əsas məqsəd qoyur.

Bank-kredit müəssisələrinin əsas fəaliyyəti kredit və depozit əməliyyatlarıdır. Kredit əməliyyatları bankların və digər təşkilatların inkişafında, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyətində səmərəliliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bank-kredit müəssisələrinin kredit əməliyyatları müştərilərə müvəqqəti istifadə üçün vəsaitlərin verilməsi

və ya müəyyən şərtlərlə müvəqqəti istifadə üçün vəsaitlərin verilməsi öhdəliyinin öz üzərinə götürülməsi, habelə zəmanətlərin, depozitlərin yerləşdirilməsi, faktoring əməliyyatları, əməliyyatların maliyyə lizinqi, veksəl şəklində, REPO əməliyyatları şəklində kreditlərin verilməsi və digərləridir. Aydın ki, bank-kredit müəssisələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinin əksidir. Bir sıra mənfəət amillər, məsələn, yüksək inflyasiya, əhalinin aşağı gəlirləri, nəticədə onun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə təsir göstərir. Bank-kredit müəssisələrinin iqtisadiyyatın fəal iştirakçısı kimi rolu sahibkarlığın inkişafı, əhalinin işə istehlak üçün kredit almasının stimullaşdırılmasında özünü göstərir [5, s.314]. Bank-kredit müəssisələri içərisində əsas halqa komməriya banklarıdır. Komməriya bankları bank sisteminin əsasını təşkil edir və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq iqtisadiyyatın azad subyektləridir. Hazırda müasir maliyyə sistemlərində komməriya banklarının rolunu qiymətləndirməmək olmaz. “Komməriya bankı” adının özü bank sektorunun inkişafının ilkin mərhələlərində yaranıb və əsasən bu banklar komməriya kimi sahələrə xidmət edir, barter əməliyyatları, müxtəlif ödənişlər və kreditlər verirdilər. Tacirlər əsas müştərilər olduğundan bu banklara “komməriya bankı” adı verilmişdir. Sənaye istehsalının inkişafı zamanı istehsal tsiklləri üzrə qısamüddətli kreditləmə əməliyyatları yaranmağa başladı: dövriyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsi, material, xammal və hazır məhsul ehtiyatlarının yaradılması, əmək haqqının ödənilməsi üçün kreditlər verirdi. Əvvəlcə kreditin müddəti qısa olsa da, getdikcə artmağa başladı. Bank resurslarından başqa məqsədlər üçün istifadə olunmağa başladı: əsas kapitalla investisiyalar, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s.

Komməriya bankları Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında öz müştəriləri olan müəssisə və təşkilatlara, eləcə də əhaliyə bank xidmətləri göstərir. Maliyyə vasitəçilərinin xüsusi növü olan komməriya bankları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

Birincisi, onlar öz borc öhdəliklərini buraxmaqla səfərbər edilmiş vəsaitləri öz adlarından başqalarının borc öhdəliklərinə yerləşdirirlər. Borcların ikili mübadiləsi bankları maliyyə bazarında vasitəçi kimi çıxış edən və real borc verməyən brokerlərdən və ya dilerlərdən fərqləndirir.

İkincisi, banklar öz resurslarını yüksək likvid və sabit öhdəliklər - depozitlər əsasında formalaşdırırlar. Öhdəliklərin ihiqat mübadiləsi bütün növ maliyyə vasitəçiləri üçün xarakterikdir, lakin banklar hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında bəyan edilmiş borc məbləğini istər-istəməz öhdəlik kimi qəbul edirlər. Müəyyən məbləğdə borcun öhdəlik kimi qəbul edilməsi vasitəçi banklar üçün böyük riskdir, çünki aktivlərinin dəyərinin dəyişməsindən asılı olmayaraq öhdəlik tam ödənilməlidir.

Üçüncüsü, banklar cari hesab açmaq, xidmət göstərmək və nağdsız ödənişləri həyata keçirmək imkanlarına malikdir və bunun əsasında ödəniş sisteminin fəaliyyətini təmin edirlər.

Bu xüsusiyyətlər komməriya banklarının yerinə yetirdiyi funksiyalarda özünü daha açıq göstərir [6, s.83]. Bank-kredit müəssisələri kimi bank olmayan kredit təşkilatları da bir sıra əməliyyatları həyata keçirirlər. Son illərdə qeyri-bank kredit təşkilatları inkişaf etmiş ölkələrin milli kredit kapitalı bazarlarında mühüm rol oynamağa başlamış və pul kapitalının toplanması və səfərbər edilməsində mühüm yer tutmuşlar. Bu təşkilatlar əhalinin əmanətlərinin yığılmasında bankları əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırıb və kredit kapitalının mühüm təminatçısına çevrilib. Bu baxımdan bank olmayan kredit təşkilatlarının inzibati-hüquqi statusunun müəyyənəşdirilməsinə ehtiyac var.

Azərbaycanda da bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyət ilə bağlı qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə resurslarına olan tələbatını daha yaxşı ödəmək, maliyyə xidmətlərindən istifadə üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasında bank olmayan kredit təşkilatlarının yaradılması, idarə edilməsi və

tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edir [7]. Qeyri-bank təşkilatları rəqabəti artırmaq, yeni və ya təkmilləşdirilmiş ödəniş variantları təqdim etməklə, əhalinin əvvəllər onlara çıxışı olmayan təbəqələrinə ödəniş xidmətləri göstərməklə pərakəndə ödəniş sisteminin səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda, qeyri-bankların ödənişlərdə artan iştirakı pərakəndə ödəniş sistemində də əhəmiyyətli risklər yarada bilər. Bu baxımdan, bank fəaliyyətinin geniş miqyaslı istifadəsi kontekstində müasir pərakəndə ödənişlər bazarında baş verən dəyişikliklərə cavab vermək üçün qeyri-bank təşkilatlarına yerli nəzarət sisteminin standartlaşdırılması və qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bank-kredit sistemi istənilən dövlətin iqtisadiyyatında fundamental sahədir. Ona görə də bu sahənin rəvan və gəlirli işləməsi prinsipial olaraq vacibdir. Bank-kredit müəssisələrinin maliyyə risklərini genişləndirən və intensivləşdirən bank-kredit sektorunun rəqəmsal transformasiyası onun fəaliyyəti üçün daxili nəzarət sisteminin müasirləşdirilməsi zərurətini müəyyən edir. Hazırda bank-kredit müəssisələrinin əsas vəzifəsi bank-kredit idarəçiliyinin keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir [8, s.28]. Bank-kredit müəssisələrinin idarə edilməsi onların rəqabət qabiliyyətinin və maliyyə rifahının əsas şərtidir. Effektiv aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi bank-kredit müəssisələrinin idarə edilməsinin mühüm elementi kimi onun maliyyə sabitliyinin və mənfəətinin maksimumlaşdırılmasının təminatçısı kimi çıxış edir. Bank-kredit müəssisələrinin mərkəzi komponenti onların inkişafının xarici və daxili amillərinin optimallaşdırılmasına yönəlmiş risklərin idarə edilməsidir.

Bank-kredit riskləri əsasən kredit, investisiya və valyuta risklərinə bölünür. Risklərin səmərəsiz idarə edilməsinin nəticəsi bank-kredit müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə destabilləşməsi, kapital itkisi, iflasdır. Əksinə, müvəffəqiyyətli risklərin idarə edilməsi maliyyə xərclərini minimuma endirən, rəqabət qabiliyyətini və maliyyə şirkətinin etibarlılığını müəyyən edən şərtidir. Bank-kredit müəssisələrinin ən vacib sahəsi onların işçilərinin səmərəli idarə edilməsidir. Bunun üçün bank-kredit müəssisələrinin işçilərinin əməyinin təşkilinin təhlili və diaqnostikası, əməyin ödənilməsi mexanizminin optimallaşdırılması, daxili nəzarətin tətbiqi aparılır, işçilərə fərdi yanaşmalar, karyera strategiyaları və s. formalaşdırılır. Beləliklə, rəqabətin artması, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri, bazar tələblərinin sərtləşməsi şəraitində bank-kredit müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinin və fəaliyyətinin gücləndirilməsinin ən mühüm şərti onların səmərəli idarə edilməsidir.

Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili onların təqdim etdikləri hesabatlardan çox asılıdır. Bu gün müşahidə etmək olar ki, bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin vəziyyəti və nəticələri haqqında təqdim etdikləri məlumatlar heç də həmişə yüksək keyfiyyətlə seçilmir, şəffaflıq və etibarlılıq tələblərinə heç də həmişə cavab vermir. Bu tendensiya bank-kredit müəssisələrinin inkişafı və Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə bazarına daxil olması prosesində özünü büruzə verir. Problemlər əsasən maliyyə aktivlərinin, maliyyə öhdəliklərinin uçotunda, investisiya mülkiyyəti haqqında məlumatlarda, eləcə də maliyyə risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət aspektlərinin müəyyən edilməsində özünü göstərmişdir.

Yeni çağırışlar kontekstində bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətləri

Bank-kredit müəssisələrinin hesabatının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi və etibarlı məlumatlarla təmin edilməsi məsələləri xüsusilə aktualdır. Bank-kredit müəssisələrinin hesabatlarının nəzəri xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək, burada hesabatın mahiyyəti hesabat verən subyektin maliyyə-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən, vaxtaşırı nəzarət orqanlarına təqdim edilməli olan məlumatların məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bu statistik hesabatların vahid norma və qaydaları əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir. Bu prinsiplər bank-kredit müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının

formalaşması üçün əsas təşkil edir və təşkilati baxımdan maliyyə uçotu səmərəliliyi və tərtib formalarının vahidliyi ilə xarakterizə edilməlidir. Hesabatın xüsusiyyətlərini daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır. Bank-kredit müəssisələrində mühasibat uçotu bir çox cəhətdən iqtisadiyyatın digər sahələrində olan təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotuna bənzəyir. Hesablaşma, kredit və ya digər əməliyyatlar analitik uçotun şəxsi hesablarında əks etdirilməlidir. Maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması qaydalara uyğun olmalıdır. Bank-kredit müəssisələri tərəfindən hesabat verilməsinin nəzərdən keçirilən xüsusiyyətləri kontekstində həmin hesabatların hazırlanması və açıqlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi, həmin müəssisələrin fəaliyyətinə daxili və xarici nəzarətin gücləndirilməsi, bu sahədə qanunvericilik normalarının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Müasir dünyada innovativ alətlər olmadan bu və ya digər maliyyə və ya kommertiya fəaliyyətini tam şəkildə həyata keçirmək demək olar ki, mümkün deyil. Ona görə də bank-kredit sektorunda əsas transformasiyalardan biri ən son informasiya texnologiyalarının fəal şəkildə tətbiqi olunmasıdır. İndiki mərhələdə bank-kredit müəssisələrinin böyük əksəriyyəti artıq lazımi proqram təminatına və ən müasir avadanlıqlara malikdir ki, bu da bir tərəfdən rəhbərliyə əlavə xərclər çəkməməyə imkan verir.

Bank-kredit müəssisələri müştəri bazasını genişləndirmək üçün gənc nəslə öz fəaliyyətlərinə cəlb etməli, diqqəti təhsil alanlara yönəltməlidirlər. Çünki gələcəkdə bu, öz bəhrəsini verə bilər. Fakt budur ki, gənclərin böyük əksəriyyəti bütün informasiya yenilikləri ilə maraqlanır. Bu baxımdan gənc nəslin bu və ya digər funksionallığı mənimsəməsi daha asan olacaq və gənclərin yaşlı nəsillə müqayisədə daha ünsiyyətçi olması ilə birlikdə bu cür işçilər bank-kredit müəssisələrinə daha çox iqtisadi səmərə verə bilər. Bank-kredit müəssisələrinin modifikasiyasına təsir edən müəyyən göstəricilərin vəziyyəti haqqında məlumatın sürətli alınması sayəsində bu müəssisələr öz istehsal resurslarından rəşional istifadə edə biləcəkdir. Avtomatlaşdırılmış işin köməyi ilə bu sahədə çalışan işçilərin yükü, bir əməliyyatın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt azalır, sənədləşmə işləri minimum sayda səhvə tamamlanır (çünki insan faktorunun rolu demək olar ki, tamamilə azalır). Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətində innovativ texnologiyalardan istifadə onların ümumi fəaliyyətini yaxşılaşdırma bilər. Ona görə də ən son informasiya texnologiyalarından istifadəni gücləndirmək lazımdır [9, s.73]. Bank-kredit müəssisələri üzrə vergitutma məsələləri mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəlidir. Bank-kredit müəssisələri əsas vergi ödəyiciləri və mühüm əhəmiyyət kəsb edən təsərrüfat subyektləridir. Bu müəssisələrin mənfəəti dövlət, regional və yerli büdcələrin gəlirlərini artırmağa kömək edə bilər. Vergi sistemi bank-kredit müəssisələrinin səmərəliliyinə təsir göstərir. Bank-kredit müəssisələri müəyyən edilmiş bütün vergi və rüsumları ödəyən, vergi öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyan vergi-hüquq münasibətlərinin subyektləridir.

Ölkənin vergi siyasəti bank-kredit müəssisələrinin iqtisadi cəhətdən güclü və maliyyə cəhətdən sabit vergi ödəyiciləri kimi saxlanılmasına öz töhfəsini verməlidir. Bank-kredit müəssisələrinin vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artmasına gətirib çıxarar ki, bu da öz növbəsində milli iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması prosesini sürətləndirir. Beləliklə, bank-kredit sistemində vergilər dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə-kredit və fiskal siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə-kredit sferasında hüquqi şəxslərin kommertiya maraqlarının qorunması üçün mühüm vasitədir [10, s.135]. Bank-kredit müəssisələrinin müxtəlif səviyyəli büdcələrə vergi daxilolmalarının strukturunda mühüm rola malikdir. Bank-kredit müəssisələri ƏDV-nin, gəlir vergisinin, hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin, habelə hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilən digər vergilərin ödəyiciləridir. Bank-kredit müəssisələrinin vergiyə cəlb edilməsi digər təsərrüfat subyektlərinin vergitutmasından fərqlənmir, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malikdir. Bank-kredit müəssisələri büdcə və vergi sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, maliyyə

resurslarının yenidən bölüşdürülməsində maliyyə vasitəçiləri kimi çıxış edirlər. Müvafiq olaraq, bank-kredit sisteminin qeyri-sabitliyi onunla qarşılıqlı əlaqədə olan kontragentlərin sabitlik parametrlərindəki dalğalanmaların əsas səbəbidir. Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik problemi lokal olaraq tək bir təşkilat və ya iqtisadi fəaliyyət növü səviyyəsində mövcud ola bilməz. Müasir reallıqlarda bank-kredit müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti birbaşa iqtisadi təhlükəsizliklə bağlıdır ki, bu da onlara öz sabitliyini təmin etməyə və qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmağa imkan verir.

Maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi ilə bağlı bank-kredit müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi də dövlətin bütün iqtisadi sisteminin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas şərtlərdən biridir [11, s.160]. Koronavirus pandemiyasının yaratdığı böhranlı vəziyyətlər, müxtəlif iqtisadi sahələrdə biznes risklərinin artması, o cümlədən maliyyə sektorunda nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi də aktuallaşıb. Yaranan problemlər bütün fəaliyyət sahələrinə, o cümlədən bank-kredit müəssisələrinə təsir edib.

Nəticə

Bank-kredit müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi sabit inkişafı təmin edən amillərin məcmusundan asılıdır və tək-cə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaqdan, gəlirlilik səviyyəsini və mənfəət marjasını artırmaqdan ibarət deyil. Bank-kredit müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün adekvat üsul və mexanizmlərin işlənilməsi, mill iqtisadiyyatın müvafiq infrastrukturla təmin edilməsi, iqtisadi əməkdaşlıq, milli valyutanın möhkəmlənməsi, daxili və xarici təhdidlərə vaxtında cavab verilməsi məsələlərinin həlli zəruridir. Bank-kredit müəssisələri ölkəmizin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Onların fəaliyyəti minimal risklə mənfəətin artırılmasına əsaslanmalıdır. İstər dövlət, istərsə də tam özəl olsun, bütün bank-kredit müəssisələri rəqabət şərtlərini pozmayan qaydalar əsasında və ciddi nəzarət altında fəaliyyət göstərməlidirlər. Mərkəzi Bankın sabitliyi və etibarlılığı artırmağa yönəlmiş siyasəti iri, rəqabətqabiliyyətli və sabit bank-kredit müəssisələrinin inkişafına səbəb olmalıdır. Bank-kredit müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından bu məqamlar əmiyyətli: əhalinin bank-kredit müəssisələrinə inamının yüksək olması; iqtisadiyyatın real sektorunun kifayət qədər maliyyələşdirilməsi; kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksək olması və bank risklərinin və təhdidlərinin az olması. Yaxın perspektivdə bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi və bununla bağlı sistemli tədbirlərin görülməsi üçün bir sıra amillər ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır: bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyəti qlobal risklərə adekvat olaraq təkmilləşdirilməli və yeni mexanizmlərin işlənərək tətbiq edilməsi tədbirləri görülməlidir; qlobal risklərdən yanaşmaqla, bank-kredit müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi və banklara olan etimadın artırılması istiqamətində müştəri məmununluğu kontekstində zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir; maliyyə-kredit müəssisələrinin maliyyə xidmətləri bazarına daha rəqabət qabiliyyətli, həm də əlçatan maliyyə-kredit xidmətlərinin çıxarılması və genişləndirilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kamilov, A. Azərbaycanca bank kapitalının real sektorun maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsi yolları. İpək Yolu, 2017, №2, s.72-79
2. Тугушев, Р.И. Роль кредитных организаций в реализации национальных проектов//Право и государство: теория и практика. 2021. № 2(194). – с.252-257.
3. Məmmədov, Z.F., Abbasbəyli, M.A. Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyllər və dünya təcrübəsi: monoqrafiya. Bakı: Azər nəşr, 2016. – 152 s.
4. Курдюмов, А.В., Савиных, О.И. Правовое регулирование деятельности кредитных организаций // Теория и практика мировой науки. 2020. № 11. С. 39-42.
5. Утирова, Б.Б. Кредитование как стимул развития экономики // Евразийское Научное Объединение. – 2021. – № 6-4(76). – С. 314-318.
6. Abbasov, A.V., Abbasov, S.A. Maliyyə biznesi. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2014.
7. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 25 dekabr 2009
8. Скачкова, И. Б. Банковский менеджмент в кредитной организации // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2019. – № 11-3(57). – С. 28-30.
9. Озерова, Э.К., Абдылдаева, У.М. Пути повышения эффективности функционирования коммерческого банка // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2020. № 4(31). С. 70-74.
10. Шикула, И.Р., Карпинская, Е.А. Актуальные проблемы налогообложения кредитных организаций // Тенденции развития науки и образования. – 2020. – № 64-5. – С. 133-135.
11. Яковенко, З.М., Кравченко, В.А. Обеспечение экономической безопасности кредитной организации // Актуальные проблемы менеджмента, экономики и экономической безопасности: Сборник материалов III Международной научной конференции, Костанай, 01–05 ноября 2021 г. – с. 158-161.

Руфат Мазахир оглу Бахшалиев

Теоретико-методологические аспекты организации и усиления деятельности банковско-кредитных предприятий

Резюме

Цель исследования – состоит в рассмотрении теоретико-методологических аспектов организации и усиления деятельности банковско-кредитных предприятий. С этой целью раскрыта сущность проблемы формирования и развития банковско-кредитных предприятий и исследованы факторы, замедляющие их развитие. Рассмотрены вопросы усиления деятельности банковско-кредитных предприятий в процессах экономического развития, анализированы инструменты деятельности, применяющиеся в работе банковско-кредитных организаций. Исследованы механизмы управления и проблемы эффективности проводимой работы по минимизации рисков. Подготовлены рекомендации и предложения по усилению деятельности финансово-кредитных предприятий в условиях глобальных угроз. Методология исследования – применены методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Одновременно рассмотрены важнейшие подходы разных учёных и экономистов к вопросам усиления действующих механизмов банковско-кредитных предприятий. Практическая значимость исследования – полученные результаты могут быть применены в подготовке действенных мер и разработке механизмов усиления роли банковско-кредитных предприятий в экономических процессах страны. Результаты исследования – подготовлены соответствующие практические механизмы и определены инструменты усиления деятельности банковско-кредитных предприятий в нынешних

условиях. Оригинальность и научная новизна исследования – материалы, вошедшие в статью, являются результатом целевых исследований по проблемам усиления деятельности банковско-кредитных предприятий. В качестве важнейшей научной новизны данной работы могут быть рассмотрены новые подходы и предложенные механизмы по усилению деятельности банковско-кредитных предприятий по противодействию влиянию глобальных угроз. Далее подготовлена обоснованная аргументация и приведены выводы относительно усиления роли финансово-кредитных предприятий в экономических процессах страны.

Ключевые слова: банковско-кредитные организации, процессы формирования банков, функции кредитных организаций, банковско-кредитные предприятия, проблемы развития банковско-кредитных предприятий, проблемы эффективности банковско-кредитных предприятий, роль банков в экономике.

Rufat Mazakhir Bakhshaliev

Summary

Theoretical and methodological aspects of the organization and strengthening of banking and credit enterprises

Purpose of the research – is to consider the theoretical and methodological aspects of organizing and strengthening the activities of banking and credit enterprises. The essence of the problem of the formation of banking and credit enterprises and the factors slowing their development are investigated for this purpose. The issues of strengthening the activities of banking and credit enterprises in the processes of economic development are considered, the instruments of activity used in the work of banking and credit organizations are analyzed. The management mechanisms and the problems of the effectiveness of the work carried out to minimize risks are considered too. Recommendations and proposals to strengthen the activities of financial and credit enterprises in the face of global threats are given in the end of the article. Research methodology - methods of analysis, synthesis, comparison and generalization are applied. At the same time, the most important approaches of various scientists and economists to strengthening the existing mechanisms of banking and credit enterprises are considered. The practical importance of a research – the results can be applied in the preparation of effective measures and the development of mechanisms to strengthen the role of banking and credit enterprises in the economic processes of the country. The results of the research - appropriate practical mechanisms to strengthen the activities of banking and credit enterprises are prepared in the current conditions. Originality and scientific novelty of the research – the materials included in the article are the result of targeted research on the problems of strengthening the activities of banking and credit enterprises. As the most important scientific novelty of this work, new approaches and proposed mechanisms to strengthen the activities of banking and credit enterprises to counter the influence of global threats can be considered. Conclusions regarding the strengthening of the role of financial and credit enterprises are given in the economic processes of the country.

Key words: banking and credit organizations, processes of bank formation, functions of credit organizations, banking and credit enterprises, problems of development of banking and credit enterprises, problems of efficiency of banking and credit enterprises, role of banks in the economy.

Elmi redaktor: i.f.d., dos. Y. Məmmədov.

Daxil olub: 28.03.2022.

Çapa qəbul olunub: 04.04.2021.